

знахідка світового значення — золотий виріб із зображенням скіфських воїнів (з Передерієвої Могили), в якому вона вбачала парадний головний убір.

В останні роки Алла Олексіївна займалася розробкою питань археології Донбасу. У 1989 р. запропонувала створити колективну монографію з історії стародавнього населення цього регіону.

За 25 років наукової діяльності А. О. Моруженко опублікувала понад 50 робіт. В них постає автор, який вдало поєднує методи археологічних та історичних досліджень. Тематика її робіт різноманітна. В статтях та публікаціях вона зверталася до пам'яток пізньої бронзи, скіфського та сарматського часу. Однак головні зусилля було спрямовано на вивчення минулого лісостепових племен доби раннього заліза. Докторська дисертація, яку А. О. Моруженко захистила в Інституті археології АН УРСР в 1990 р., присвячена населенню лісостепового межиріччя Дніпра і Дону скіфського часу. Робота стала підсумком багаторічних польових пошуків. Водночас — це комплексне узагальнення всіх археологічних матеріалів поселень та поховальних пам'яток дніпро-донського лісостепу, які на той час розглядалися лише окремими локальними групами. Аналіз та всебічний огляд різноманітних джерел дали А. О. Моруженко змогу зробити обґрунтований висновок про існування в VII—III ст. до н. е. у цьому регіоні історико-етнографічної спільності, в межах якої, внаслідок тривалих контактів та взаємодій, склалися однакові форми господарської діяльності та спільні елементи побуту і культури. Окрім того, вона запропонувала вирішення проблеми походження місцевого населення і власний варіант ідентифікації локальних груп з геродотовими племенами.

Багато сил було віддано педагогічній праці та підготовці спеціалістів. Більше 25 років викладала Алла Олексіївна археологію, історію первісного суспільства та етнографію. Її лекції відзначалися глибиною і широким світоглядом, бажанням прищепити любов до спадщини минулого рідного краю.

Педагогічна та наукова діяльність поєднувались з активною громадською. Майже десятиріччя вона здійснювала керівництво секцією «Проблеми археології Донбасу» Донецького наукового центру.

Роки роботи А. О. Моруженко в університеті, інших установах залишили світлий спогад у пам'яті тих, хто з нею спілкувався.

СКІФСЬКИЙ КУРГАН ПЕРЕДЕРІЄВА МОГИЛА*

А. О. Моруженко

Публікуються знахідки із скіфського кургану, розкопаного 1988 р. в Донецькій обл.

Територія розселення скіфів у IV—III ст. до н. е. включала в себе й Північне Приазов'я, яке, однак, не втішає багатством пам'яток цього часу. Тому кожен розкопаний тут скіфський курган привертає увагу.

* *Це остання робота, над якою працювала А. О. Моруженко. Вона не встигла її закінчити і дати всебічну характеристику пам'ятки. Загальні відомості були представлені на Запорізькій конференції (1989 р.), присвяченій Б. А. Гракову. Мета цієї публікації — детально ознайомити фахівців з умовами дослідження і описом знахідок Передерієвої Могили, дати змогу використувати цей матеріал в розробках скіфської проблематики.*

Курган Передерієва Могила знаходився поблизу с. Зрубне Шахтарського р-ну Донецької обл. Досліджувався у 1988 р. археологічною експедицією Донецького державного університету.

Курган входив до складу групи із 7 насипів різного часу, яка була розташована на вододілі за 5 км на захід від р. Міус. Кургани ланцюжком тяглися з північного заходу на південний схід протягом 0,5 км. Три кургани споруджені за доби бронзи, три — за середньовіччя. У групі вирізнявся розмірами курган № 2, що з'явився у скіфський час. Його висота дорівнювала 3,2 м. Серед місцевого населення він був відомий під назвою Передерієва Могила. Насип у плані мав округлу форму діаметром 38 м. Поверхня не орана, вкрита травою та невеликими кущами. Зверху в насипі подекуди зустрічались камені значних розмірів. Південний схил був більш пологий, ніж північний.

Зверху (на вершині), на північ від центру кургану знаходилась заглибина діаметром до 3,5 м, глибиною — 0,4 м.

Під час робіт було з'ясовано, що весь курган вкритий камінням. Піщані плити та окремі камені були укладені 2—3 шарами. Давній чорнозем знаходився на глибині 3,1 м, материк — 3,75 м (рис. 1).

У насипу (переважно по периферії) під камінням на глибині 2,98—3,5 м зафіксовані кістки тварин (корови, коня, вівці) й уламки амфор. У південній частині кургану (12,3 м на південь від центру) на глибині 3,4 м знайдено фрагмент сіроглиняної кружальної миски.

У західній полі насипу знайдені залізні вудила з псаліями. На відстані 12,1 м на схід на глибині 3,6 м виявлено золотий шолом із зображенням сцен з життя скіфів.

У південно-східній частині кургану на відстані 4,5 і 12,5 м, а також за 6,5 м на південь відкриті камені, на яких залишилися сліди вогню.

У кургані відкрито два поховання. По центру насипу з вершини була впушена трапецієподібна в плані яма, звужена донизу. Розміри її зверху 4,1×4,4 м, внизу 3,3×1,75—1,25 м. Дно знаходилося на глибині 2,5 м. Яма середини вкладає камінням. Заповнення також складали камені та пухкий ґрунт. Зустрічались попіл, деревне вугілля. В ямі на глибині 1,77 м простежені залишки поховання № 1. Виявлено тільки кістки ніг, що лежали в незрушеному стані, витягнуті з північного заходу на південний схід. Мабуть, небіжчик лежав випростано на спині головою на північний схід. Ніяких речей в могілі не знайдено.

Центральне поховання № 2 було розташоване в середині кургану. Його оточував кільцем глиняний материковий викид. Ширина кільця від 3 до 5 м (у північній частині), товщина досягала 0,6 м. Поверхня викиду вкрита піщаними плитами різного розміру — від 0,5 до 1 м. На глиняній поверхні викиду в багатьох місцях простежені залишки дерева, сажа, деревне вугілля.

Головне поховання було пограбоване. Під насипом на відстані 15,75 м на південь відкрито вхід грабіжницького лазу, який витягнувся з півдня до цен-

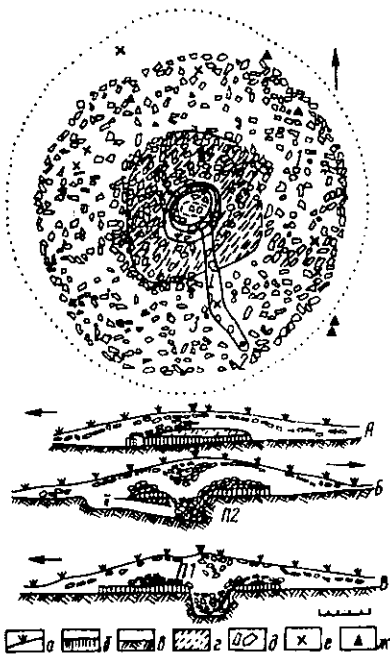

Рис. 1. Загальний план кургану: 1 — грабіжницький лаз, 1 — шолом, 2 — уламки черепа, 3 — уламок миски. А — західний профіль східної бровки. Б — східний профіль центральної бровки. В — західний профіль центральної бровки. а — поверхня кургану; б — стародавній чорнозем; в — материк; г — глиняний викид; д — камені; е — кістки тварин; ж — уламки кераміки.

* Всі виміри глибин тут і далі подаються від вершини кургану.

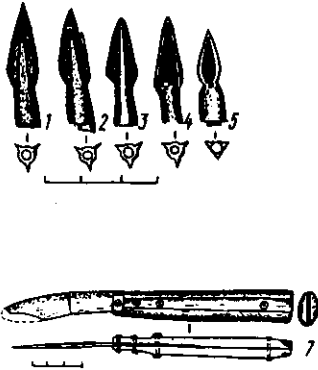
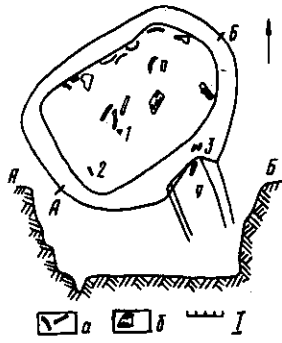

Рис. 2. 1 — план поховання № 2: а — зола, б — дерево; 1 — вістря до стріл; 2 — ніж; 3 — ворварка. Речі з поховання № 2 і кургану: 1—5 — вістря до стріл; 6 — псалії; 7 — ніж.

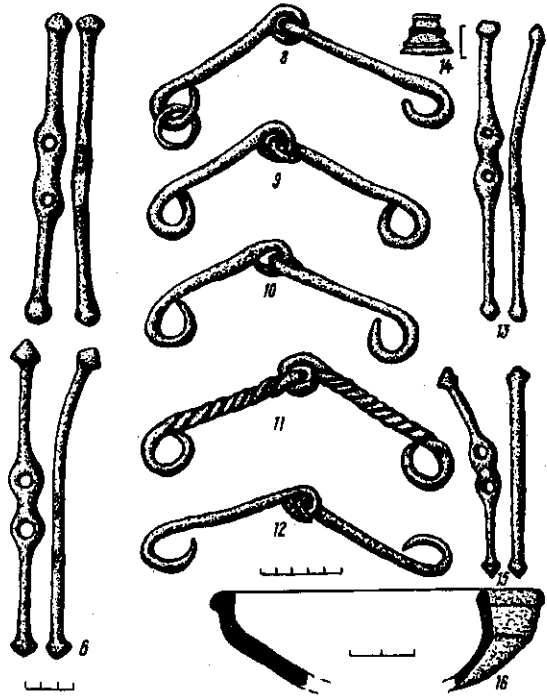

Рис. 2а (продовження рис. 2): 8—12 — вудила, 13, 15 — псалії, 14 — ворварка; 16 — миска.

тру кургану, до поховання № 2. Початок лазу простежено на глибині 3,62 м. Дно ходу поступово знижувалось у північному напрямку, в бік поховання, досягаючи перед ним глибини 5,8 м. Стеля мала форму склепіння. Висота лазу в місці сполучення з похованням 1,36 м, біля стінок — 1,16, ширина по дну 0,84, по верху — 1,12 м (рис. 2, 1).

У заповненні грабіжницького лазу, на його початку, знайдена верхня частина жіночого черепа. Крім цього, на дні ходу знаходились розрізнені кістки людини та тварин, сліди тліну. Яма чітко визначалась на рівні материка і мала овальні контури, орієнтовані по лінії північний схід — південний захід. Її розміри вгорі 5,0×3,94 м. Донизу яма звужувалась, доходючи до розміру 4,04×2,68 м. Місцями на північно-західній стінці збереглися сліди знарядь, якими копалася яма. Вся вона була завалена камінням. В її північній частині на глибині 4,55 м простежено прошарок попелу, який в окремих місцях зустрічався до самого низу. У південно-східній частині зафіксовані незначні рештки дерев'яних плах. В заповненні могильної ями простежені кістки тварин, дрібні уламки дерева, залишки тліну брунатного кольору. Дно ями нерівне, знижувалося на південь та схід, знаходилося на глибині 6,1—6,38 м. Від поховання залишились розкидані по всій ямі кістки вівці, на яких простежені сліди мідяних окисів. У західній частині ями знайдено 5 вістр до стріл. Поблизу південно-західної стіни знаходився ніж (рис. 2, 1).

На початку грабіжницького ходу лежала срібна ворварка, невеликі уламки дерева і заліза. Ніяких інших поховальних речей не залишилось.

1. Уламки трьох амфорних ручок розмірами 3,5, 6,5, 1,8 см. Овальні в перетині. Дві ручки рожевого і одна жовтуватого кольору. Зовнішня поверхня останньої слабо профільована. Фрагмент стінки амфори з уламком овальної

* Визначення К. Шепель.

в перетині ручки. Розмір 15,5×7,2 см. На місці з'єднання ручки з тулубом — неглибоке пальцьове вдавлення. Глина жовтувата.

2. Уламок вінця сіроглиняної кружальної миски. Діаметр 16,5 см, товщина 0,8 см (рис. 2а).

3. Залізні двоскладові вудила (5 пар) із загорнутими в петлі кінцями. Виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 0,7—0,9 см, потовщеного до кінців. Одна пара зроблена з крученого стрижня. Довжина ланцюжків 10,2—12,7 см. Діаметр внутрішніх петель 2,5, зовнішніх 3—3,5 см. На одній парі в зовнішню петлю вдіто залізне кільце діаметром 2,9 см (рис. 2а). Такий тип вудил існував досить тривалий час, з VI ст. до н. е. до кінця скіфської доби¹.

4. Псалії прямі, з дворомбічними розширеннями посередині і двома отворами, закінчуються конічними гулями. Довжина псаліїв 13,3—18,7 см. Зроблені з круглого в перетині стрижня діаметром 0,5 см. Такі форми псаліїв були поширені серед скіфів в IV—III ст. до н. е.² (рис. 2; 2а).

5. Парадний головний убір у формі тіари («шолом»). Пошкоджений під час розкопок^{*}. Зроблений із золота. Поверхня вкрита зображенням, виконаним в техніці тиснення, гравірування і карбування (рис. 3—6). По низу виробу гладенька смуга шириною 1,5 см. Над нею облямівка у вигляді вінка з листям з перев'язкою в чотирьох місцях. Понад ним крапками зображена поверхня землі з шістьма кущами квітів і травою. Сюжет пов'язаний з

Рис. 3. Фото шолома.

^{*} У даний час відреставрований виріб знаходиться в Київському музеї історичних коштовностей. Реставраційні роботи виконані М.-А. Фехт у Реставраційному центрі римсько-германського музею м. Майнца. Після реставрації розміри становлять: діаметр — 17,9×16,6 см, висота — 16,7 см, довжина кола — 56 см, товщина стінок — 2 мм.

Рис. 4. Шолом.

бійкою, в якій беруть участь 6 скіфів: 4 юнаки і 2 дорослих бородатих чоловіки. Вони згруповані у 2 групи по 3 фігури: один дорослий і два юнаки. Перша група: посередині навколішки стоїть юнак, який витягає з піхов меч. Голова його повернена ліворуч до юнака зі списом у правій руці і щитом у лівій. Спис направлений до голови дорослого скіфа. Останній у правій руці стискає меч, а лівою тримає щит юнака зі списом. На його плечах висить аркан (рис. 7, 1).

Друга композиційна група. По центру на колінах стоїть юнак. Дорослий скіф, який стоїть праворуч, тримає його за волосся. Ліворуч від першого юнака стоїть другий, який схопив його за праву руку. Спис у його правій руці направлений до голови дорослого скіфа. Волосся юнака підв'язане на лобі стрічкою (рис. 7, 2). Зображення виконано в реалістичній манері.

Фігури динамічні. Висота їх досягає 15 см. Чітко зображені речі озброєння: списи, мечі, горити з луком та стрілами. Кінці піхов усіх мечів прикрашені.

Чотири бійці вбрані в жупани з гострокутними полами і косими бортами. На двох юнаках, що зображені спиною, мабуть, інший тип одягу: кінці піл не зображено. Всі скіфи підперезані пасками. Жупани багато орнаментовані. На ногах вузькі штани. У одного юнака вони заправлені в чоботи. На фігурах, які стоять спиною до глядача, на штанах крапками позначені шви.

Зверху шолом закінчується двоскладовою восьмипелюстковою пальмет-

• Прорисовка виконана до реставрації П. Л. Корнієнко.

Рис. 5. Шолом.

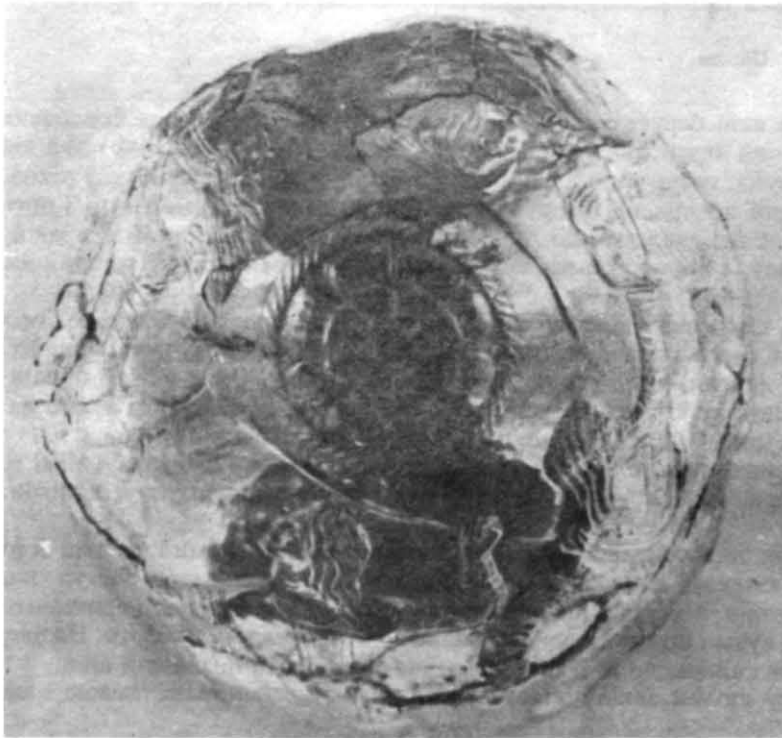

Рис. 6. Зображення на маківці шолома.

1

2

Рис. 7. Прорисовка зображення на шоломі.

кою, яка обрамлена поясом з косих ліній. Діаметр кола 5 см. В середині маленький отвір (рис. 6). У давнину виріб був пошкоджений, на місці пошкодження була встановлена золота платівка розміром 2,5×3 см. Кріпилася вона за допомогою дрібних золотих заклепок. Можливо, цей виріб відноситься до одного з різновидів скіфських головних уборів — шоломоподібний головний убір, оздоблений напівсферичним золотим ковпачком. Найближчою аналогією йому можна вважати золотий ажурний головний убір з рослинним орнаментом з Ак-Буруна³.

Схожість за формою, композицією, характером зображень можна виявити із золотим ковпачком з Курджипського кургану⁴. Однак призначення їх було різаним, бо розміри курджипської знахідки в 3 рази менші. Цікаво також те, що плоский верх його також був орнаментований восьмипелюстковою розеткою з отвором всередині.

Цікава деталь: на всіх відомих пам'ятках торевтики із зображенням скіфів

висота фігур коливається в межах від 2,8 до 7,2 см. Це пектораль з Товстої Могили — 2,7 та 3,4 см; золота ваза — 5,3 см, платівки із зображенням лучника — 2,8, братання — 5, вершників — 3,2 і 3,8 см (Куль-Оба); ваза с левом (Солоха) — 6,1, срібна ваза з Гайманової могили — 7,2, амфора з Чортомлика — 5,9 см⁵. На зазначених пам'ятках риси обличчя, елементи одягу, деталі зачіски не завжди чітко простежуються. Знахідка з Передерієвої Могили відзначається досконалістю виконаного зображення.

У загальних рисах одяг зображених тут чоловіків цілком аналогічний вбранню скіфів, зображених на чашах з Куль-Оби, Воронезького кургану, амфори з Чортомлика тощо.

6. Залізні вістря до стріл (5 екз.) трилопатеві з виступаючою втулкою. Висота вістря 2,5—3,8 см. Висота пера 1,1—2,3 см. У втулках трьох із них залишилися уламки дерев'яних ратощ. Залізні вістря до стріл відомі у воронезькій групі, Прикубанні, Нижньому Придніпров'ї. У курганах Правобережжя Дніпра знайдено 2 залізних трилопатевих вістря з довгою втулкою (курган 491 у с. Макіївці, у с. Кошеваті). Вони датуються: перша знахідка — першою половиною V ст. до н. е., друга — рубезем V—IV ст. або початком IV ст. до н. е.⁶ З Семибратніх курганів (к. 7) походять залізні вістря до стріл, трилопатеві, втулчасті (рис. 2, 1—5).

7. Залізний ніж з кістяною колодочкою складено з двох половинок. Колодки скріплено за допомогою трьох залізних заклепок, ще одна мала заклепка з'єднує платівки в нижній частині руків'я⁷. Довжина ножа — 15,8, лева — 5,8, ширина — 1,3 см (рис. 2, 7).

8. Срібна ворварка у вигляді зрізаного конуса з гранчастою поверхнею, вкрита позолотою. Висота ворварки — 1,1, діаметр основи — 1,6, діаметр верхини — 0,9, отвору — 0,6 см (рис. 2а, 14).

Не викликає сумнівів одночасність спорудження кургану над похованням № 2 і речей в насипу, пов'язаних із звичаєм тризни. Поховання № 1, можливо, було здійснене значно пізніше, але немає жодних підстав для його точного датування.

Поховальний обряд, тип поховальної споруди, а також знайдені в кургані речі відносяться до значно поширених у скіфських пам'ятках IV ст. до н. е. Тому і курган можна датувати IV ст. до н. е.

Примітки

¹ *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.*— М., 1989.— С. 96.

² *Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности.*— К., 1973.— С. 42—63.

³ *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.*— М., 1989.— С. 109.

⁴ *Галанина Л. К. Курджипский курган.*— Л., 1980.— С. 93, 94.

⁵ *Стефани Л. Описание некоторых вещей, найденных в 1863 г. в Южной России // ОАК за 1864 г.*— СПб., 1865.— С. 15—19; *Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд // МАР.*— 1914.— № 3.— С. 79, 80; *Манцевич А. П. Гребень и фиола из кургана Солоха // СА.*— 1951.— Т. 13; *Мозолевський Б. М. Товста Могила.*— К., 1979.— С. 73, 74; *Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства.*— СПб., 1889.— Вып. 2.— С. 136—139.

⁶ *Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.*— М., 1967.— Д1-4.— С. 48, 93, 94.

⁷ *Черненко Е. В. Оружие из Семибратних курганов // Скифские древности.*— К., 1973.— С. 78.

А. А. Моруженко

СКИФСКИЙ КУРГАН ПЕРЕДЕРИЕВА МОГИЛА

Статья посвящена публикации находок из скифского кургана, раскопанного в 1988 г. в Донецкой области у с. Срубное. На основании сохранившихся вещей центральное погребение можно датировать IV в. до н. э.

Среди находок особый интерес представляет золотой шлем полусферической формы. Основное изображение, выполненное в технике тиснения и чеканки,— сцена битвы, в которой участвуют 6 скифов.

A. A. Moruzhenko

SCYTHIAN BURIAL MOUND PEREDERIEVA MOGILA

The paper is devoted to publication of findings from the Scythian burial mound excavated in 1988 in the Donetsk Region near vil. Srubnoe. The survived things have permitted the main burial to be dated from the 4th cent. B. C. The most interesting finding is a golden helmet of the semi-spherical shape. The main picture made by stamping and chasing presents a scene of a battle with six Scythians participating in it.

Одержано 28.06.1991

ХРОНОЛОГІЯ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

С. П. Пачкова, А. І. Кубишев

У статті розробляється питання хронології і періодизації Пирогівського могильника зарубинецької культури.

У праці використано матеріали, одержані внаслідок багаторічних польових досліджень під керівництвом А. І. Кубишева. Майже всі вони опубліковані¹. Для виконання поставленого завдання ми застосовуємо метод кореляції фібул — основного датуючого матеріалу, з керамікою, знайденою разом з фібулами в одних і тих же закритих комплексах (похованнях) з могильників зарубинецької культури майже всіх регіонів її поширення. Керамічний посуд розглядається не за типами, як це звичайно прийнято, а розчленований за ознаками. Кореляція фібул з керамікою, проведена на матеріалах 215 поховань, дала можливість встановити так звані ранні і пізні ознаки зарубинецького посуду².

В основу аналізу кераміки було покладено методику, розроблену В. Ф. Генінгом³, але до неї внесено доповнення та зміни, детально викладені в окремій статті⁴.

У запропонованій роботі використано 248 цілих посудин. За набором складових частин корпусу вони розподілені на 4 класи: А — посудини, в яких наявні шийка, плічка, нижня частина та днище; Б — плічка, нижня частина та днище, але відсутня шийка; В — посудини з майже вертикально поставленим бортиком-шийкою без плічок; Г — без шийок та плічок, а тільки з нижньою частиною та днищем (рис. 1). Кераміка аналізується за IV категоріями сукупностей ознак (рис. 2, 3, 4), які включають в себе 21 сукупність дискретних ознак (табл.)⁵. Серед посуду могильника є такі види:

Горщики — посудини висотою від 15 до 40 см, відносна висота горловини не перевищує 0,3 (тобто показчик А має розряд 1, 2, 3, 4), а відносна ширина горловини більше 0,6 см (тобто показчик І має розряд 2, 3, рідко 4 та 5). Переважна більшість горщиків відноситься до класу А (70 екз.).

© С. П. ПАЧКОВА, А. І. КУБИШЕВ, 1992